

χωρά βαθύτερα, ανάγοντας τον λαϊκισμό του σε μια διανοητική ευκολία ή αδυναμία, δηλαδή στην ανεπεξέργαστη κατανόηση εκ μέρους του ιδρυτή του ΠΑΣΟΚ της μεταπολεμικής Ελλάδας. Ήταν εσφαλμένη η ταύτιση της με τριτοκοσμικές χώρες, προκειμένου να χωρέσει στο νεο-μαρξιστικό σχήμα κέντρου-περιφέρειας, καθώς και η αντιδιαστολή του λαού με το «κατεστημένο» (έννοια δημοφιλής στους αμερικανικούς πανεπιστημιακούς κύκλους, από τους οποίους προερχόταν ο Ανδρέας).

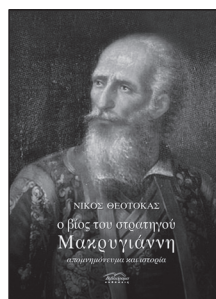
Ο Αλιβιζάτος στέκεται αμφίθυμος απέναντι στους εκπροσώπους της κομμουνιστικής παράδοσης, μερικοί των οποίων, όπως οι κομμουνιστές διανοούμενοι της ανανεωτικής Αριστεράς, επηρέασαν τη νόησή του. Αφενός γράφει για τον «κερεβώδη κόσμο των αλτουσεριανών κατασκευών», αφετέρου, σε δύο σημεία, αναφέρεται νοσταλγικά στο «κρυφό καμάρι» των Ελλήνων του Παρισιού στις αρχές της δεκαετίας του 1970, δηλαδή στον Νίκο Πουλαντζά. Χωρίς αμφιβολία ο Πουλαντζάς υπήρξε ένας πολυσύνθετος και τολμηρός κοινωνιολόγος και πολιτικός επιστήμονας. Η προσφορά του στην απομάκρυνση της μαρξιστικής σκέψης από τον σταλινισμό είναι αδιαμφισβήτητη. Φαίνεται ότι ήταν και μια δυνατή και ελκυστική προσωπικότητα. Όλα αυτά καθιστούν τον Αλιβιζάτο διστακτικό στο να επικρίνει τον Πουλαντζά. Όμως σήμερα πια, με εξαίρεση την πρόσφατη, για ευνόητους πολιτικούς λόγους, επαναφορά του στην ελληνική ακαδημαϊκή ζωή, το έργο του δεν χρησιμοποιείται στη διεθνή έρευνα, ούτε καν σε σημαντικούς ακαδημαϊκούς κύκλους της διεθνούς Αριστεράς. Οι εναπομείναντες, κυρίως στην Ελλάδα, οπαδοί του Πουλαντζά έχουν ξεχειλώσει έννοιες (όπως, π.χ., το «κράτος έκτακτης ανάγκης») προκειμένου να τις προσαρμόσουν στις ανάγκες της μάχης για την κατάληψη της εξουσίας εν μέσω οικονομικής κρίσης, αδιαφορώντας για τις δραματικές διαφορές ανάμεσα στη σημερινή εποχή και την εποχή που έγραφε ο Πουλαντζάς. Και το κλασικό μαρξικό κριτήριό του για το ποια θεωρία τελικά είναι ορθή και πια εσφαλμένη, δηλαδή το κριτήριο της νικηφόρας έκβασης της ταξικής πάλης, που θα αποβεί νικηφόρα εφόσον εμπνέεται από τη σωστή θεωρία, έχει στομώσει, δηλαδή είναι κριτήριο ελάχιστα χρήσιμο και διαρκώς αμφισβητούμενο.

Λιγότερο νοσταλγικός αλλά δίκαιος σε ό,τι αφορά δύο γοητευτικές προσωπικότητες του ελληνικού κομμουνισμού, τον Ηλιού και τον Κύρκο, ο Αλιβιζάτος τηρεί πολύ πιο αυστηρή στάση απέναντι στην κομμουνιστική παράδοση στο τέλος του βιβλίου του. Στο πιο προσωπικό κείμενο του έργου, το τελευταίο κείμενο (αρ. 48) με τον τίτλο: «Μήπως το ταξίδι συνεχίζεται;», γράφει για το δικό του πνευματικό ταξίδι. Εκεί, στις τελευταίες δύο σελίδες του βιβλίου, ο συγγραφέας, χωρίς να αναφερθεί σε πρόσωπα, σωστά υποστηρίζει ότι εν τέλει, ο κομμουνισμός, όπως τον γνωρίσαμε τον προηγούμενο αιώνα, πρόσβαλε «την αξιοπρέπεια εκατομμυρίων ανθρώπων» που πίστεψαν σε αυτόν, τους επιφύλαξε «καταπίεση και εξευτελισμό».

Κλείνοντας, ας επισημανθεί ότι το βιβλίο αυτό προσφέρει και μια πολιτική προσέγγιση πολύ διαφορετική από εκείνη του συρμού, σύμφωνα με την οποία οι δημόσιοι διανοούμενοι δεν θα πρέπει να προσέρχονται στη δημόσια σφαίρα με την επιστημονική εξειδίκευσή τους ούτε να προσφέρουν ουδέτερες συμβουλές. Οι διακινητές αυτής της άποψης έχουν παρασυρθεί από την αιφνίδια εκτόξευσή τους στο επίκεντρο της σχετικής πρόσφατης λαϊκής αξίωσης να πεθάνει το «παλιό» και να αντικατασταθεί διαμιάς από το «νέο», σήμερα, στην Ελλάδα της κρίσης. Ισχυρίζονται ότι οτιδήποτε τεχνοκρατικό και πάντως ασύμβατο με ό,τι οι ίδιοι θεωρούν ως «πολιτικό», ανήκει στο απαξιωμένο παρελθόν. Ξεκινούν έτσι ότι υπάρχουν βαθμοί

διαφοροποίησης ανάμεσα στην ακραία προκατάληψη και την ανέφικτη πλήρη ουδετερότητα και ότι οι συγγραφείς πρέπει να κερδίζουν την εμπιστοσύνη των αναγνώστών τους.

Η εμπιστοσύνη αυτή κερδίζεται, όχι με την επανάληψη συνθημάτων που μπορούν να εκφέρουν και οι μη ειδικοί, αλλά με τη δοκιμή των εργαλείων της επιστημονικής εξειδίκευσης σε ερευνητικά αντικείμενα που βρίσκονται τόσο στον πυρήνα όσο και στην περιφέρεια της γνώσης των ειδικών. Για παράδειγμα, ο αναγνώστης του *Πραγματιστές, δημαγωγοί και ονειροπόλοι* ωφελείται όταν του προτείνεται η χρήση των εργαλείων του συνταγματικού δικαίου και της συνταγματολογίας ιστορίας, για την κριτική αξιολόγηση του έργου, όχι μόνο συνταγματολόγων αλλά και πολιτικών και δημόσιων διανοουμένων. Τελικά, δηλαδή, η εμπιστοσύνη του αναγνώστη κερδίζεται με τον τρόπο του Αλιβιζάτου.

ΕΝΑΣ ΟΔΗΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΩΝ ΓΡΑΠΤΩΝ ΤΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ

ΑΡΗΣ ΔΡΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ

Για το βιβλίο:

Νίκος Θεοτοκάς, *Ο βίος του στρατηγού Μακρυγιάννη: απομνημόνευμα και ιστορία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, 549 σ.

Το βιβλίο του Νίκου Θεοτοκά για τον Μακρυγιάννη είναι ένας οδηγός για την ανάγνωση των *Απομνημονευμάτων* και των άλλων γραπτών του. Ο στόχος του βιβλίου είναι να αφηγηθεί τη ζωή του Μακρυγιάννη από τη γέννηση ως το θάνατό του. Και πράγματι, το βιβλίο αρχίζει με τη φράση: «Ο Μακρυγιάννης γεννήθηκε στο Αβορίθη της Δωριδίας» και τελειώνει με τη φράση: «Λίγες μέρες αργότερα, στις 27 Απριλίου, άφησε ήσυχα στο σπίτι του την τελευταία του πνοή». Ανάμεσα στις δύο αυτές φράσεις εκτυλίσσεται, μέσα σε 520 σελίδες, η ζωή του Μακρυγιάννη, ιδωμένη όχι υπό ορισμένη οπτική γωνία αλλά με το βλέμμα του ιστορικού, δηλαδή ενταγμένη στα δρώμενα της εποχής του. Ο Θεοτοκάς έγραψε μια νηφάλια και τεκμηριωμένη αφήγηση. Όταν διαβάζουμε το βιβλίο του νιώθουμε όχι μόνο πλουσιότεροι σε γνώσεις αλλά και ότι το βλέμμα μας είναι

Ο Άρης Δρουκόπουλος είναι συνταξιούχος φιλόλογος και συγγραφέας.

καθαρότερο, όταν ερχόμαστε αντιμέτωποι με τα γεγονότα και τα πρόσωπα της παλαιότερης ιστορίας μας.

Θα υπενθυμίσω, σύντομα, τη ζωή του Μακρυγιάννη: γιος αγροτοποιμένων, στα 25 περίπου χρόνια του είναι ένας καλοκατεστημένος έμπορος μιας οθωμανικής επαρχίας. Όταν αρχίζει ο Αγώνας, η προοπτική αλλάζει. Ο Μακρυγιάννης αγωνίζεται στην πρώτη γραμμή, με το σώμα του, εναντίον των Τούρκων και αργότερα εναντίον της αδικίας και υπέρ του Συντάγματος. Παράλληλα, υποστηρίζει τη δραστηριότητά του δημοσιογραφικά, τουλάχιστον από το 1825. Από το 1829 αρχίζει έναν άλλον αγώνα, παράλληλο και τεμνόμενο με τους άλλους αγώνες. Τον αγώνα να γράψει τα απομνημονεύματά του. Το 1836 επιχειρεί να αναπαραστήσει ζωγραφικά τους αγώνες με 24 εικόνες και το ψηφιδωτό το φτιάχνει ο Παναγιώτης Ζωγράφος υπό την καθοδήγησή του. Δεν αρκούσαν όμως αυτά, και, παράλληλα, από το 1837 περίπου μέχρι το 1852, καταγράφει τα όνειρα και τα οράματά του, που τα μισά περίπου από αυτά έχουν άμεση σχέση με τη δημόσια δραστηριότητά του. Αυτή η ποικίλη και πολύπλοκη δραστηριότητα δημιούργησε έναν μύθο.

Όλα αυτά, λοιπόν, περνάνε από το φίλτρο του ιστορικού Νίκου Θεοτοκά με τις σύγχρονες μεθόδους της ιστορίας, της ανθρωπολογίας και της κοινωνιολογίας.

A. Στο μεταίχμιο των δύο κόσμων

Ο Θεοτοκάς από την αρχή είχε να αντιμετωπίσει ένα πρόβλημα και να το εκθέσει με τρόπο ιστορικό, δηλαδή να το τοποθετήσει στην εποχή του, στον χώρο και τον χρόνο του: ο Μακρυγιάννης έμπορος και τοκιστής αφενός, και αφετέρου ο Μακρυγιάννης αγωνιστής, μαχητής, στρατιωτικός. Από τη μια μεριά ο Μακρυγιάννης εκφράζει την απέχθειά του προς τα «κλέφτικα πράγματα» και την αρματολική παράδοση, από την άλλη μπαίνει αρματωμένος στην εκκλησιά του Αη-Γιάννη για να εκπληρώσει το τάμα του. Και ο Θεοτοκάς σημειώνει: «Στοιχεία του πολιτισμού της αρχαϊκής ανταρσίας διαθλώνται σε ολόκληρο το φάσμα του καθημερινού βίου και εγγράφονται στην κοινωνικά διάχυτη συμβολική της ανδροπρέπειας. Εκείνο όμως που ξεφεύγει από τον κανόνα είναι ότι στη μαρτυρία του Μακρυγιάννη παρατηρούμε ασυνήθιστα συγκροτημένη και συνεκτική πυκνότητα καταφάσεων στον πολιτισμό των όπλων, ενώ παράλληλα και ταυτόχρονα διακρίνουμε μια εξίσου πυκνή, λογικά επεξεργασμένη και έντονη έκφραση δυσφορίας απέναντι στα κλέφτικα πράγματα και στην αρματολική παράδοση» (σ. 38).

Και αυτή την ασυνήθιστη παράβαση/εξαίρεση του κανόνα ο Θεοτοκάς την παρατηρεί και σε άλλες παραλλαγές, σε άλλα σημεία του βιβλίου: «[...] τοποθετείται», γράφει ο Θεοτοκάς, «από τη μεριά των καπεταναίων και των ενόπλων [...] και ταυτόχρονα [...] υπερασπίζεται πειστικά την ανάγκη νομιμοφροσύνης προς την επανάσταση, την ανάγκη αναγνώρισης της εξουσίας των διοικήσεων του αγώνα» (σ. 141), «και επιμένει στην πολιτική, κατά το δυνατόν, διαχείριση των αντιθέσεων» (σ. 140). Και έχει ενδιαφέρον η ιστορική ερμηνεία που δίνει ο Θεοτοκάς: «Από την οικογενειακή του ιστορία, φαίνεται να διατηρεί μια έχθρα για τα “κλέφτικα πράγματα”. Και από την πετυχημένη ζωή του εμπόρου στην Άρτα έχει μάθει να φτιάχνει αποστάσεις από τους συνομιλητές του, καταφέρνοντας έτσι να ορίζει επιχειρησιακά το εκάστοτε διακύβευμα» (σ. 140).

Ωστόσο, ενώ ο Μακρυγιάννης «δεν συμμερίστηκε ποτέ τον κόσμο των συμπολεμιστών του» (σ. 327) «θα συνεχίσει να διατηρεί γι' αυτούς ένα ασυνήθιστο για τους παραδοσιακούς ενόπλους πνεύμα αλληλεγγύης» (σ. 283). Αυτό το ενδιαφέρον θα συνεχιστεί μέχρι και το τέλος της ζωής του. «Η ιερά

φάλαγξ των αγωνιστών ψοφάει από την πείνα», θα γράψει σε εφημερίδα το 1862 (σ. 520). Αυτή η σχέση του Μακρυγιάννη με τους ενόπλους συντρόφους του αναλύεται εξαιρετικά στο τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου (σ. 131-154). Και αυτή η ανάλυση αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο «ο παραδοσιακός Μακρυγιάννης γίνεται φορέας καινούργιων αντιλήψεων και αδιανόητων ως τότε αιτημάτων» (σ. 142). Υποθέτω πως έτσι μπορούμε να καταλάβουμε πώς έφτασε ο Μακρυγιάννης να σχηματίσει την ιδέα του για την «πατρίδα», που είναι ίσως η πιο συχνά αναφερόμενη λέξη/ιδέα στα *Απομνημονεύματα*: «Και την έχουμε την πατρίδα αντάμα. Πιθαμή πιθαμή θα την μοιράσουμε». «Τούτες οι φράσεις», σημειώνει ο Θεοτοκάς, «αποτυπώνουν με τον καλύτερο τρόπο ένα πνεύμα διεκδίκησης, το οποίο εκφράζει τους προσανατολισμούς, τις προσδοκίες και τα αιτούμενα που δημιούργησε η συμμετοχή των ανθρώπων στην Επανάσταση και η απόσπαση από το παραδοσιακό παρελθόν» (σ. 284). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να διαβάσουμε την περιφρήση του Μακρυγιάννη: «“είμαστε εις το εμείς και όχι εις το εγώ”».

B. Ο καινούριος κόσμος και ο Μακρυγιάννης

Η απόσπαση από το παρελθόν και η είσοδος στον καινούριο κόσμο, μπορούμε να πούμε, της νεωτερικότητας (σ. 186) είναι ένα άλλο χαρακτηριστικό του Μακρυγιάννη, παρόλο που ούτε και ο κόσμος της νεωτερικότητας τον χωρούσε (σ. 418). Το κύριο χαρακτηριστικό αυτού του κόσμου είναι η ρύθμισή του με βάση τη λογική. Ο Θεοτοκάς σχολιάζοντας το σχέδιο του Μακρυγιάννη για την άμυνα της Ακρόπολης γράφει: «Διαθέτουμε ένα ακόμη τεκμήριο περί του τρόπου με τον οποίο ο Μακρυγιάννης κεφαλαιοποιεί έλλογα την εμπειρία του» (σ. 237). Αυτής της «έλλογης» συμπεριφοράς του Μακρυγιάννη εντοπίζονται διάφορα δείγματα: π.χ. όταν τραυματίζεται σε μια επικίνδυνη μάχη στην Ακρόπολη και ο Λαγουμιτζής του λέει να αποσυρθεί και να τον αντικαταστήσει αυτός, ο Μακρυγιάννης του απαντάει: «Σύρε μέσα. Αν πεθάνω εγώ, το κάστρο δε χάνεται. Αν πεθάνεις εσύ, χάνεται». Και ο Θεοτοκάς σχολιάζει: «έχει σημασία και είναι απόλυτα ειλικρινής αυτός ο αδυσώπητος υπολογισμός την ώρα του πολέμου, που είναι αλλιώςτικο πράγμα από τον αλτρουισμό» (σ. 235).

Σημαντικά δείγματα της νεωτερικότητας του Μακρυγιάννη, που επισημαίνονται από τον Θεοτοκά, είναι η τάση του να φτιάχνει επιτροπές (σ. 147, 163 κ.α.), και επίσης κι απόφασή του να ενταχθεί στο Τακτικό είχε ασφαλώς να κάνει με την αποτίμηση της εμπειρίας του από τις μάχες του με τον στρατό του Ιμπραήμ πασά στην Πελοπόννησο και τα στρατηγικά και επιχειρησιακά πλεονεκτήματα των τακτικών έναντι των ατάκτων. Υπηρετούσε, ωστόσο, και μια περισσότερο ή λιγότερο επεξεργασμένη κοινωνική στρατηγική» (σ. 226). Το πιο σημαντικό όμως δείγμα της νεωτερικότητάς του είναι η συγγραφή των *Απομνημονευμάτων*: «Καταπιάνεται να ιστορίσει τον βίο του και να γράψει για όσα σημαντικά άλλαξαν ριζικά τη μοίρα του και τη μοίρα του ρωμαϊκού στα χρόνια του πολέμου. Κι αυτό», σημειώνει ο Θεοτοκάς, «το ότι καταπιάνεται να γράψει δηλαδή, είναι κάτι που, στα 1829 ακόμη, ξεφεύγει από τον κανόνα. Είναι πέρα από τα ειωθότα στα κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα στα οποία κινείται. Τούτη και μόνο η πράξη του, ότι καταγίνηκε δηλαδή να ιστορίσει τα πράγματα που έζησε, υποδεικνύει πως ο Μακρυγιάννης είχε διαμορφώσει από πολύ νωρίς μια προωθημένη αντίληψη για το βάρος που έχει η γραπτή αποτύπωση των γεγονότων στο πεδίο των αντιπαραθέσεων και των ανταγωνισμών [...] Ασφαλώς η προφορική εξιστόρηση των συμβάντων ήταν μέρος του πολιτισμού του. Και ο πόλεμος είχε φτιάξει κανόνες,

βάσει των οποίων η αφήγηση αυτή συντάσσονταν, με τη συνδρομή των γραμματικών κατά κανόνα, υπό τη μορφή εκθέσεων πεπραγμένων ή των αναφορών προς τη Διοίκηση. Τα πρώτα άλλωστε, οιονεί αυτοβιογραφικά σημειώματα του Μακρυγιάννη, υπαγορευμένα ή αυτόγραφα, αυτή τη μορφή έχουν. Το εγχείρημα όμως που έβαλε στο μυαλό του, ήταν κάτι παραπάνω από αυτό. Αποφάσισε να γράψει ένα “ιστορικό”, μια ιστορία όσων συνέβησαν και άλλαξαν και τη ζωή του και τις πραγματικότητες της “πατρίδας του”» (σ. 281-282).

Και είναι ενδεικτικό της γλωσσικής και νοητικής ωριμότητας του Μακρυγιάννη, ότι την ίδια εποχή που αρχίζει να γράφει τα *Απομνημονεύματα*, το 1829, καταφέρνει να μιλάει και στην Εθνοσυνέλευση για θέματα πολιτικής που βρίσκονται πέρα από τον ορίζοντα της σκέψης του. «Η δεδομένη νομιμοφροσύνη του προς τη Διοίκηση», σημειώνει ο Θεοτοκάς, «τον ωθεί να βρει τρόπους ώστε να μεταγράψει την περί δικαίου αίσθηση, που συμμερίζεται, σε ένα πολιτικό ιδίωμα που δεν του ήταν οικείο, που δεν μπορούσε δηλαδή να το ελέγχει ως προς τις πολιτισμικές και ιστορικές του ορίζουσες. Πασχίζει, ωστόσο, να μιλήσει με τη γλώσσα της Διοίκησης. Και τα καταφέρνει. Συγκροτεί, και διατυπώνει εν τέλει, ένα επιχείρημα που είναι απόλυτα ενσωματωμένο στο αξιακό σύστημα της νέας εθνοκρατικής εξουσίας» (σ. 288).

Γ. Ο Μακρυγιάννης και ο παλιός κόσμος

Παρ’ όλα αυτά, ο Μακρυγιάννης δεν ξέκοψε από τον παλιό κόσμο. Άλλωστε, ο καινούριος κόσμος δεν τον χωρούσε. Και μια ιδέα που υπόκειται σε όλη την αφήγηση του βίου του Μακρυγιάννη από τον Θεοτοκά είναι αυτό που είχε γράψει ο Σπύρος Ασδραχάς (σ. 12, 228, 418) ότι δηλαδή ο Μακρυγιάννης βάλθηκε μαζί με τους συναγωνιστές του να γκρεμίσουν τον μόνο κόσμο στον οποίο μπορούσαν να υπάρχουν. Το κατεξοχήν δείγμα αυτού του δεσμού με τον παλιό κόσμο είναι η καταγραφή που έκαμε ο Μακρυγιάννης των οραμάτων και των ονείρων του στο γνωστό βιβλίο *Οράματα και θάματα*. Ο Θεοτοκάς αφιερώνει το 12ο κεφάλαιο στη μελέτη αυτής της πλευράς του Μακρυγιάννη. Και η μελέτη του μας πηγαίνει πέρα από τις εκφρασμένες αντιτιθέμενες απόψεις για τα *Οράματα και θάματα*. Η μια άποψη υποστήριζε ότι το γραπτό αυτό δεν ήταν παρά έργο ενός γέροντα που έχασε τα λογικά του. Η άλλη, ότι «σ’ αυτό το κείμενο βρίσκεται η μήτρα όπου, σαν σε αδιαμφισβήτητο θεμέλιο, θα νομιμοποιούνταν οι εθνικιστικές ή νεορθόδοξες μετασκευές, που παραπέμπουν στην “πατερική διδασκαλία”, στην “ελληνική συνέχεια”, στην “ορθόδοξη ψυχή”, στη διιστορική “μοναδικότητα της ελληνικής φυλής” κ.τ.λ.» (σ. 448).

Αλλά και οι χριστιανορθόδοξες προσεγγίσεις γρήγορα κατέληξαν στην άποψη ότι τα *Οράματα και θάματα* είναι έργο υπαγορευμένο είτε από το σαλεμένο μυαλό του είτε από τον διάβολο που κατέλαβε το κεφάλι του (σ. 448). Ο Θεοτοκάς προχώρησε πέρα από αυτές τις ερμηνείες. Χρησιμοποίησε πολλά ερμηνευτικά εργαλεία. Και πρώτα-πρώτα τις μελέτες και τις συζητήσεις που έκαμε με γιατρούς, ψυχιάτρους και νευρολόγους. Σημαντικό ρόλο στη γραφή των *Οραμάτων* έπαιξαν τα τραύματα που πήρε ο Μακρυγιάννης στο κεφάλι του κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Ακρόπολης. Άλλο ερμηνευτικό εργαλείο ήταν η ανθρωπολογική και κοινωνιολογική γνώση του Θεοτοκά. Αλλά το πιο σημαντικό ήταν η προσεκτική ανάγνωση που έκαμε ο Θεοτοκάς των ίδιων των γραπτών του Μακρυγιάννη. Το 12ο κεφάλαιο είναι ένα εξαιρετικό μάθημα του πώς διαβάσει ο ιστορικός τα κείμενα του παρελθόντος, ασκώντας ταυτόχρονα κριτική σε δογματικές αναγνώσεις. Με συντομία θα αναφέρω

μερικά σημεία που πρόσεξε στη μελέτη του ο Θεοτοκάς.

Ένα αρκετά μεγάλο μέρος των γραπτών του Μακρυγιάννη ήταν ενιαίο και περιείχε οράματα, όνειρα και δημόσια δραστηριότητα. «Ο Μακρυγιάννης διαχώρισε αυτό το σύνολο με αυστηρό λογισμό», σημειώνει ο συγγραφέας (σ. 455). Στα *Απομνημονεύματα* «την αλήθεια των λόγων του δεν την συνδέει με όνειρα και θρησκευτικές εμπειρίες (μολονότι υπάρχουν τέτοιες καταστάσεις και εκεί) προσπαθεί να την στηρίξει σε “έγγραφα και απόδειξες”» (σ. 454). Και καλεί ο Μακρυγιάννης τους αναγνώστες να ερευνήσουν την αλήθεια ή το ψέμα των γραφομένων του. «Αντίθετα στα χειρόγραφα που ξεχωρίζει και που θα αποτελέσουν τα *Οράματα και θάματα*, η επιβεβαίωση των λόγων του δεν χωρά στον κόσμο των εγγράφων και των αποδείξεων. Εδώ την αλήθεια δεν τη στηρίζει παρά η πίστη του αναγνώστη στην εμπειρία που αφηγείται ο Μακρυγιάννης» (σ. 455). Τελικός κριτής είναι ο Θεός. Και υπάρχουν παραδείγματα καταγραφής του ίδιου γεγονότος και στα δύο βιβλία, διαφορετικά όμως διατυπωμένα σύμφωνα με την προοπτική του καθενός βιβλίου.

Ένα άλλο σημείο που υπογραμμίζει ο Θεοτοκάς είναι η οργάνωση του λόγου στα *Οράματα*: «Οργανώνει ο Μακρυγιάννης αυτές τις πραγματικές, καθότι πραγματικά βιωμένες, εμπειρίες του σε λόγο με αρχή μέση και τέλος, και τις νοηματοδοτεί σε κώδικες κοινωνικά αναγνωρίσιμους και αποδεκτούς στα παραδοσιακά περιβάλλοντα» (σ. 466). Και όσο έγραφε τα *Οράματα* «δεν έχασε την επαφή του με τον κόσμο, ούτε παραμέρισε τους καταναγκασμούς του κοινωνικού και ιδιωτικού βίου [...] Αξίζει να προσεχτεί η ιδιαίτερη μέριμνα που είχε ο Μακρυγιάννης να κρατά διαρκώς τις αναφορές του στη δημόσια ζωή και να διαβάσει (ή να του διαβάζουν) συστηματικά τις εφημερίδες» (σ. 475-476).

Όσο για τη γενικότερη σημασία των *Οραμάτων* ο Θεοτοκάς σημειώνει τα εξής πολύ ενδιαφέροντα: «Τα κείμενα του Μακρυγιάννη προσφέρουν πολύτιμα τεκμήρια για τον λαϊκό πολιτισμό κατά το πρώτο μισό του 19ου αι. στις κοινωνίες του ελληνικού βασιλείου. Ειδικά στα *Οράματα* κατατίθεται ο λόγος και το αίσθημα ενός κόσμου που δεν κατέθεσε τη δική του φωνή σε γραπτά τεκμήρια, καθώς δεν έμαθε να κρατάει το καλάμρι ούτε πελέκισε τη γλώσσα του. Στη μαρτυρία αυτή διαγράφονται βασικές ορίζουσες ενός συστήματος σκέψης, το οποίο δεν επιβίωσε παρά σε άφατους κοινωνικούς αυτοματισμούς, σε ασύνειδους αρχαϊσμούς και σε νοοτροπίες που, ακόμη και σήμερα, εκφράζονται και αποδίδονται, ουσιαστικά παραλλαγμένοι στις μορφές τους, στα νεότερικά ιδιώματα του καθημερινού. Δεν αναφέρομαι μόνο στην αποτίμηση της μεγάλης τομής που έφεραν η Επανάσταση, ο πόλεμος της Ανεξαρτησίας και η συγκρότηση του εθνικού κράτους. Αναφέρομαι και στις αθέατες όψεις του καθημερινού, στη σεξουαλικότητα και στον κόσμο των απαγορεύσεων και των ενοχών, στις μαγικές και τις χιλιαστικές όψεις της λαϊκής θρησκείας, στις δομές του αισθάνεσθαι και του νοείν, σε τρόπους έκφρασης και λογισμού που δεν αποτυπώθηκαν, παρά διαμεσολαβημένα κατά κανόνα από τους φορείς τους σε γραπτό λόγο» (σ. 448-449).

Δ. Επίλογος

Το βιβλίο του Νίκου Θεοτοκά για τον Μακρυγιάννη χάραξε τα όρια μέσα στα οποία κινήθηκε ο Μακρυγιάννης, και εντός των οποίων οφείλουμε να τον αντικρίζουμε και εμείς. Όμως, αυτά τα όρια δεν έχουν το νόημα του περιορισμού. Πρέπει να τα αντιληφθούμε σε ένα σύμπαν, όπως το περιγράφει ο Νίκος Θεοτοκάς στην εξής κρίση του: «Οι κόσμοι που άνοιξε η συμμετοχή στον πόλεμο της Ανεξαρτησίας φόρτισαν με νέες αξίες το πεδίο εφαρμογής των παραδοσιακών αντιλήψεων. Με βάση τις

αξίες αυτές θεμελιώθηκε μια ρηξικέλευθη προοπτική σε τρόπους λογισμού που, τυπικά, δεν διέφεραν από τους έως τότε παραδεδομένους. Έτσι ο βαθιά παραδοσιακός και συντηρητικός Μακρυγιάννης συνάντησε καινούργιες αντιλήψεις, οικειοποιήθηκε στη δική του ατομική προοπτική αιτήματα αδιανόητα έως τότε και συμμερίστηκε τον αέρα της επανάστασης. Μια διάχυτη, δηλαδή, αίσθηση χειραφέτησης και ελευθερίας την οποία ο καθένας που την είχε συμμεριστεί απέκτησε λόγους να προβάλλει και να υπερασπίζεται» (σ. 228-229).

ΑΠΟ ΤΟ PALAZZO CAMPANA ΣΕ ΜΙΑ «ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΧΩΡΙΣ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΟ ΑΙΤΗΜΑ»

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ

Για το βιβλίο:

Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της Δικτατορίας*, Πόλις, Αθήνα 2015, 720 σ.

Στις 27 Νοεμβρίου 1967, φοιτητές του Πανεπιστημίου του Τορίνο καταλαμβάνουν για έναν μήνα το Palazzo Campana, έδρα τότε του Τομέα των Ανθρωπιστικών Σπουδών. Αφορμή της κατάληψης υπήρξε η απόφαση να μεταφερθούν τμήματα του Πανεπιστημίου σε προάστιο, μακριά από το κέντρο της πόλης. Η κατάληψη εντάσσεται σε μια μακρά περίοδο φοιτητικών κινητοποιήσεων, που εκκινούσε νωρίτερα στη δεκαετία του '60, με τις αντιδράσεις απέναντι στην πολιτική του χριστιανοδημοκράτη υπουργού Παιδείας της κυβέρνησης Άλντο Μόρο (Aldo Moro) Λουίτζι Γκούι (Luigi Gui), και με αιτήματα τον εκσυγχρονισμό των εκπαιδευτικών μεθόδων και την αύξηση του προϋπολογισμού για την παιδεία.

Η κατάληψη του Palazzo Campana και στη συνέχεια η βίαιη εκκένωσή του από την αστυνομία λειτουργούν ως συμβολικό έναυσμα για την εξάπλωση της φοιτητικής διαμαρτυρίας στα ιταλικά πανεπιστήμια. Το Τορίνο θα συνεχίσει, και για το επόμενο διάστημα, να είναι εξαιρετικά ενεργό όσον αφορά τις φοιτητικές κινητοποιήσεις, που δεν θα παραμείνουν αποκλειστικά επικεντρωμένες στα θέματα του πανεπιστημίου. Οι φοιτητές θα ζητήσουν συνέργειες με την πληθώρα των εργατών του

εκβιομηχανισμένου ιταλικού βορρά, κυρίως με τους χειρώνακτες εργαζόμενους στα γειτονικά εργοστάσια της FIAT, ενώ θα αποκτήσουν τη δική τους «κόντρα» με την εξαιρετικά μεγάλη κυκλοφορία εφημερίδα *La Stampa*, που βρισκόταν –και αυτή– υπό τον έλεγχο της οικογένειας Ανιέλι (Agneli).

Επιλέγοντας την περίπτωση του Πανεπιστημίου του Τορίνο ως πλέον αντιπροσωπευτικής, η Λουίζα Πασερίνι (Luisa Passerini) εν έτει 1988, με το βιβλίο της *Autobiography of a Generation, Italy 1968* (α' έκδ. *Autoritratto di gruppo*, Giunti Gruppo Editoriale, Φλωρεντία 1988), στρέφεται σε τότε φοιτητές για να αναδείξει, μέσω προφορικών μαρτυριών, όχι τη γεγονотоλογική διάσταση, την ακριβή ανασύνθεση των συμβάντων μιας εξεχουσας στιγμής του ιταλικού '68, αλλά τον τρόπο με τον οποίο τα δρώντα υποκείμενα τη βίωσαν και τη νοηματοδοτούν στη δική τους συγχρονία.

Στην έκρηξη των μελετών που μεθοδολογικά κινήθηκαν στο άκρως δημοφιλές πλαίσιο της προφορικής ιστορίας και των μνημονικών σπουδών, το βιβλίο της Πασερίνι κατέχει και μια ειδολογική ιδιαιτερότητα, κυρίως όσον αφορά τον τρόπο που εισαγάγει την παράμετρο της αναστοχαστικότητας. Η ιστορικός-συγγραφέας, έχοντας συμμετάσχει και η ίδια στο «παγκόσμιο '68», επιλέγει να συμπεριλάβει δίπλα στην ερμηνευτική αποτύπωση των συνεντεύξεων και καταγραφές από το προσωπικό της ημερολόγιο, με σχόλια ψυχαναλυτικής υφής, υιοθετώντας ένα πιο ελεύθερο ύφος γραφής, συμβατό με τον ίδιο τον πυρήνα της θεματικής της προσέγγισης: το '68 σαν μια έκρηξη υποκειμενικότητας, σαν απαρχή άρθρωσης ενός νέου προσωπικού λόγου και σαν (οπτικό) πρίσμα που εκτρέπεται, αναλύοντας, ό,τι το διαπερνά.

Στη συμβολή αυτή επιλέγεται το τορινέζικο '68, επειδή ο τρόπος που αρθρώθηκε η αλληλόδραση πολιτικού και προσωπικού υπήρξε ευνοϊκή για να εκφραστεί η υποκειμενικότητα. Με τη σειρά της, η ερμηνευτική προσέγγιση, ιμπρεσιονιστική από επιλογή, δίνει βάρος στην ανάδειξη των ταυτοτικών αντιφάσεων: αντιφατική άλλωστε, σε μεγάλο βαθμό, υπήρξε και η σύγχρονη ιταλική κοινωνία, με τη γενεσιουργό μήτρα του φασισμού να έχει διαμορφώσει μια πολλαπλώς διχασμένη κοινωνία, έναν καμβά πάνω στον οποίο συμβάλλονται επιπλέον οι καθοριστικές καθολικές και κομμουνιστικές κληρονομίες, οι διαφοροποιημένες οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά νεωτερικότητες της βόρειας και νότιας Ιταλίας.

Από το βιβλίο αυτό μοιάζει να εμπνέεται περισσότερο ο Κωστής Κορνέτης για τη δική του, συστηματοποιημένη ακαδημαϊκά, σημαντική μελέτη για τη μάλλον περισσότερο συζητημένη γενιά της ελληνικής περίπτωσης. Πιάνοντας το νήμα από την Πασερίνι, ο Κορνέτης αναζητά τη μακρά συναρμογή των αντιφάσεων που οικοδομούν τις πολλαπλές ταυτότητες των «παιδιών της Δικτατορίας» και, μέσω αυτών, συνθέτει μια συλλογική βιογραφία, ως ιστορία πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική. Κομίζοντας έναν σημαντικό όγκο –άνω των 50 συνεντεύξεων–, ακολουθεί την προσέγγιση που δίνει βάρος στην ανάδειξη των προσωπικών μαρτυριών, στις ενίοτε άρρητες ή και ασύνειδες πτυχές στη μικροκλίμακα της προσωπικής εμπειρίας, για να αναδειχθούν οι μακρότερες διάρκειες συνειδησιακής διαμόρφωσης, με τη διυποκειμενικότητα, τη μνήμη και τα συναισθήματα να παίζουν το δικό τους διηθητικό ρόλο. Ταυτόχρονα, όλα αυτά συμπληρώνονται με τη μελέτη αρχειακών τεκμηρίων και βιβλιογραφικά.

Για την ανάλυσή του, ο Κορνέτης εντάσσει την ελληνική περίπτωση στο ευρύτερο φαινόμενο της νεολαιίστικης διαμαρτυρίας, όπως εκδηλώνεται στην, κατά τον Arthur Marwick, παγκό-

Η Κατερίνα Λαμπρινού είναι πολιτική επιστήμονας.